

ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ ВІЗАНТІЇ В КРИМУ: ТЕНДЕНЦІЇ ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядаються найбільш поширені тенденції історіографічних досліджень Візантійської присутності в Криму: ступені поширеності і сили влади імперії на півострові, економічного стану середньовічних таврійських міст, зубожілості населення в період «Темних віків», тоталітарної влади хозарів, походження фортифікаційних споруд, самоврядування форпосту Візантії у Тавриці — Херсонесу.

Ключові слова: Таврика, Крим, Візантія, військова присутність, Херсон, «Темні віки», середньовіччя.

Початок досліджень Кримського півострова припадає на XVIII ст. Об'ємна, двотомна праця архієпископа Станіслава Богуша-Сестренцевича, видана спершу французькою, а в 1806 році перекладена російською¹ була написана за замовленням князя Григорія Олександровича Потьомкіна. Студія писалась протягом 15 років і має за основу величезну ерудованість автора і глибоке знання джерел. На жаль, при всіх цих багатообіцяючих похідних, книга наповнена глибокими сенсами і такими ж величезними похибками, чим безумовно нагадує компіляції середньовічних хроністів². Складність у відокремленні істинного зерна з такого масиву матеріалу, за недостатності інформативних артефактів безпосередньо з території Криму, призвело до того, що деякі його особисті здогадки були перенесені у подальші дослідження майже у незмінному вигляді. До таких належала, наприклад, думка про безроздільне панування хозарів у Тавриці, яка й дотепер відстоюється окремими дослідниками. Повна неточностей і нічим не підтверджених фактів і розповідь про поневіряння Юстиніана Риномета, а також деяких інших ключових моментів історії Криму — організацію феми Херсон, союзу Візантії та Хозарського Каганату, візит Петрони Каматира та подальше будівництво Саркелу — Білої Вежі, історії св. Клімента і появу половців.

Інше узагальнююче дослідження належить перу барона Бернгарда Васильовича Кьоне³. Точно так же, як і у випадку з його попередником, помилки, що

* Катерина Моця — молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

¹ История царства Херсонеса Таврийского, сочиненная Станиславом Сестренцевичем Богушем. — СПб., 1806. — Т. 1, Т. 2.

² Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X века). Очерки истории и культуры. Ч. 1–2 / Отв. ред. Г.Ю. Ивакин. — Харьков: Майдан, 2005. — С. 10.

³ Кёне Б. Исследования об истории и древностях города Херсонеса Таврического. — СПб., 1848; Кёне Б. Дополнения к исследованиям об Истории и древностях города

були допущені автором були підхоплені його наступниками і перетворились на незаперечні факти. Більшість сюжетів його студії повторюють матеріал С. Богуша-Сестренцевича, проте саме Кьоне першим спробував локалізувати країну Дорі (між Севастополем і Сімферополем) і пояснити етимологію її назви (яка, за думкою дослідника походила від лісу, що її покривав, або від назви її столиці)⁴.

В той же час увагу дослідників привернули і археологічні об'єкти Криму. Їхньому аналізу присвятили свої роботи Петер Симон Паллас⁵, Петро Іванович Кеппен⁶, Захарій Андрійович Аркас, Фред. Дюбуа де Монпере⁷, І. Мансветов⁸, Дмитро Васильович Айналов. І якщо робота І. Мансветова, окрім дуже цінних описів херсонеських середньовічних храмів, повна чергових неточностей і нічим не підкріплених висновків, то інші автори демонструють зародження археологічного підходу до вивчення історичного минулого. Описи різноманітних об'єктів кримських старожитностей, виконані ними до сих пір є актуальними, особливо, якщо зауважити на те, що деякі з пам'яток просто не збереглися до наших днів.

У 1837 р. П.І. Кеппен опублікував працю «Про старожитності Південного берега і гір Таврійських», в якій міститься найбільш повний до наших днів опис укріплень Криму, більшість з яких дослідник відвідав особисто. Вперше Кеппен побачив в укріпленнях Гірського і приморського Криму регулярні ланцюги фортець, взаємопов'язані і побудовані за єдиним задумом як регулярну систему захисту.

У 1833–1834 рр. Кримом, Україною та Кавказом мандрував Фредерік Дюбуа де Монпере. Він помилково приписував спорудження печер в Південно-Західному Криму таврам, котрі, на його думку, не могли споруджувати наземних жител. Приморські ж таври залишили «циклопічні» споруди (згодом інтерпретовані як візантійські фортеці), котрі слугували їм житлами і укриттями⁹.

У другій половині ХІХ ст. настає період, коли вчені вже майже не звертаються до історії середньовічних фортець. Цю роль перебирають на себе

Херсонеса Таврического // Записки СПб Археолого-Нумизматического Общества. — СПб., 1850. — Т. 2. — С. 263–276; Кёне Б. Херсонес (Севастополь) // Журнал министерства народного просвещения. — 1855. — Ч. 88. — Ноябрь. — С. 110–132; Декабрь — С. 170–221 (отд. отд. — С. 1–73).

⁴ Кёне Б. Херсонес.... — С. 45.

⁵ Pallas P.S. Bemerkungen auf einer Ryise in die südlichen Stattalters halten des Russichen Reichs in der Jahren 1793 und 1794. — Leipzig, 1801. Bd. 2. — 525 s.

⁶ Кеппен П.И. О древностях Южного берега и гор Таврических // Крымский сборник. — СПб., 1837. — С. 44–45.

⁷ Dubois de Montpereux F. Yoyage autor du Caucase, cher les Tchercesses et les Abkhases, en Colhide, en Georgie, en Armenie et en Crimee. — Paris, 1843. — Т. 6.

⁸ Мансветов И.Д. Историческое описание древнего Херсонеса и открытых в нем памятников» М., 1872.

⁹ Dubois de Montpereux F. Yoyage ... — Т. 6. — 23–24 p.

краєзнавці: Андрій Яковлевич Фабр¹⁰, Григорій Еммануїлович Караулов¹¹, Василь Христофорович Кондараки¹², Марія Олександрівна Сосногорова-Славич¹³, об'єднані Одеською спілкою історії і старожитностей.

А.Я. Фабр у своїй студії «Про стародавні гірські укріплення Криму», виданій у 1844 р. повністю поділяє погляди П.І. Кеппена про те, що середньовічні укріплення Південного узбережжя утворюють єдину систему інженерної праці візантійців¹⁴.

У 1966 р. Кримом здійснив подорож Євген Львович Марков, а в 1872 р. вийшло перше видання його студії «Нариси Криму»¹⁵. В ній він повністю підтримував візантійську концепцію П.І. Кеппена, хоча і відводить багато місця етнографічним спостереженням.

У другій половині ХІХ ст. для наукової точки зору характерне повернення до поглядів Ф. Дюбуа де Монпере. Г.Е. Караулов відносить побудову пам'яток оборонної архітектури до кіммерійського часу, а оборонні споруди південно-бережжя вважає результатом діяльності таврів¹⁶. У статті 1875 р. «Мегалітичні пам'ятки Криму» М. Сосногорова-Славич також намагається довести доісторичне походження фортифікацій Криму шляхом порівняння їх з кромлексами та менгірами Євразії. Сосногорова вважає укріплення Гірського Криму не тільки

¹⁰ Фабр А. О древних нагорных укреплениях в Крыму // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1844. — Т. 1. — С. 239–242.

¹¹ «Очерки горной части Крыма» (журн. «Радуга», 1860, №№ 2–4); «Крымские пещерные города и крипты» («Записки Императорского одесского общества истории и древностей», т. VIII); «Древний христианский храм, открытый в Парфените в октябре 1871 г.» (там же); Перевод сочинений Палласа «Поездка во внутренность Керченского полуострова и на остров Тамань» (там же, т. XIII).

¹² Кондараки В.Х. Универсальное описание Крыма / В.Х. Кондараки. — Т. 1: [Топографический обзор полуострова для путешественников]. — Николаев, 1873. — 234 с.; Кондараки В.Х. Универсальное описание Крыма: В 4 т. / В.Х. Кондараки. — СПб., 1875; Кондараки В.Х. Ялта / В.Х. Кондараки // Николаевский вестник. — 1865. — 26 августа; Кондараки В.Х. Замечательные окрестности Ялты // Там само. — 1865; Кондараки В.Х. Древние памятники в Алушке // Одесский вестник. — 1865. — 3 июля; Кондараки В.Х. Свадебные обряды у татар // Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства. — 1865. — 17 октября; Кондараки В.Х. Подробное описание Южного берега Крыма с картой / В.Х. Кондараки. — Николаев, 1867. — 143 с.; Кондараки В.Х. Новый обстоятельный путеводитель по Крыму / В.Х. Кондараки. — М., 1885. — III, 160, IV с.; Кондараки В.Х. В память столетия Крыма: Исторические картины Тавриды / В.Х. Кондараки. — М., 1883. — VI, 282, II с. Та інші.

¹³ Сосногорова М. Путеводитель по Крыму. — Одесса, 1871 та 1874.

¹⁴ Фабр А. О древних нагорных укреплениях в Крыму // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1844. — Т. 1. — С. 239–242.

¹⁵ Марков Е.Л. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, природы и истории. — СПб.: Тип. К.Н. Плотникова, 1872. — 506 с.

¹⁶ Караулов Г.Э. Крымские пещерные города и крипты // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1872. — Т. 8. — С. 39–108.

захистками стародавніх жителів Таврики, але й святилищами їх верховної богині Діви¹⁷.

У 1906 році був виданий нарис видатний спеціаліста з історії візантійського Криму, Юлія Андрійовича Кулаковського, який мав досвід розкопок, проте вважав, що археологічні дослідження потребують історичного контексту для того, щоб бути життєздатними і плідними¹⁸. Цінність даного нарису важко переоцінити, проте деякі його постулати видаються досить суперечливими. Як і попередні автори, дослідник вважав, що ранньосередньовічний Херсон мав самоврядування. При цьому, на нього розповсюджувалась влада хозарського кагану, але одночасно з тим, місто залишалось під протекторатом Візантії¹⁹. Таке дивне, незрозуміле становище міста, Ю.А. Кулаковський вважав даністю.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. зміна історіографічної традиції пов'язана з іменем Олександра Львовича Бертъе-Делагарда²⁰. Своїми студіями і суто науковим, дуже критичним підходом до інтерпретації археологічних джерел, він поставив високу планку для своїх наступників. У сферу його наукових інтересів в першу чергу входили фортифікаційні споруди. На відміну від своїх попередників, він ніколи не намагався побачити в укріпленнях Таврики споруди таврів і завжди говорив про ці пам'ятки як про середньовічні. О.Л. Бертъе-Делагардом також поставлена під сумнів концепція про систему

¹⁷ *Сосногорова М.* Мегалитические памятники в Крыму // Рус. вест. — 1875. — Вып. 7 — С. 266–287.

¹⁸ *Кулаковский Ю.* Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк. — К., 1906. Нове перевидання — К.: Стилос, 2002. — С. 2.

¹⁹ Там само, С. 64–67.

²⁰ *Бертъе-Делагард А.Л.* Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. — Одесса, 1886. Т. 14, отд. 1; *Бертъе-Делагард А.Л.* Поправки общего каталога монет Бурачкова. М., 1907; *Бертъе-Делагард А.Л.* Случайная находка древностей близ Ялты // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. — Одесса, 1907 г. Т. 27, отд.; *Бертъе-Делагард А.Л.* О развитии картографических понятий о Крыме // Известия Ялтинского технического общества. — 1909. Вып. 1; *Бертъе-Делагард А.Л.* О прошлом Тавриды // Известия Ялтинского технического общества. — 1909 г. Вып. 1; *Бертъе-Делагард А.Л.* Из прошлого Тавриды: Осада древнего Херсонеса // Известия Ялтинского технического общества. — 1909 г. Вып. 1; *Бертъе-Делагард А.Л.* Результаты работ Комиссии по исследованию причин затопления Аутской улицы ливневыми водами // Известия Ялтинского технического общества. — 1909 г. Вып. 2; *Бертъе-Делагард А.Л.* Желательные особенности построек, возводимых на Южном берегу Крыма в местностях, подверженных оползням // Известия Ялтинского технического общества. — 1909 г. Вып. 2; *Бертъе-Делагард А.Л.* Материалы для весовых исследований монетных систем древнегреческих городов и царей Сарматии и Тавриды // Нумизматический сборник: Московское нумизматическое об-во. — М., 1913. Т. 2; *Бертъе-Делагард А.Л.* Ценность монетных номиналов в Крымском ханстве // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. — Симферополь, 1914. — № 51; *Бертъе-Делагард А.Л.* Значение монограмм на монетах Херсонеса // Записки Нумизматического Отделения Императорского Русского Археологического Общества, I том. — СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1906.

гірських укріплень²¹, що він вбачав різночасовими. Таким чином, він першим дав наукову періодизацію оборонним спорудам Херсонеса та Гірського Криму, яку використовують і сучасні історики та археологи — звісно, з деякими уточненнями. Проте, науковець, завдяки своїй практично енциклопедичній обізнаності у кримології, виходив далеко за рамки суто археологічного аналізу обробленого матеріалу. Це не завадило йому зробити виключно суб'єктивний висновок про крайню бідність і «розумові злидні»²² населення середньовічного Херсона.

Сам час, начебто змушував дослідників звертатись до аналізу археологічних джерел. Подальший етап історіографії пов'язаний, насамперед, з описом матеріальних решток візантійської культури в Криму.

У 1912–1913 рр. на горі Мангуп-Кале проводив археологічні розкопки Роберт (Роман) Христианович Лепер, з 1908 р. назначений завідувачем розкопок Херсонеса. До Лепера, як до археолога, виникає багато питань, в першу чергу щодо неналежної, або й відсутньої фіксації знахідок. Проте, потрібно зважати на те, в який час йому доводилось працювати. Напередодні Першої світової війни, найважливішим здавався порятунок існуючих матеріальних решток, який був можливим тільки силами найманих робітників, які не мали ні науковою підготовки, ні розуміння основ археології. Лепером було знайдено епіграфічну пам'ятку з іменем «автократора Юстиніана»²³, яка підтвердила гіпотезу П. Кеппена про побудову візантійцями у VI ст. оборонної системи в Криму.

Микола Іванович Репніков²⁴, як справжній археолог-«польовик», не залишив по собі великого масиву наукових робіт, його спадок — це археологічні звіти. Проте, саме він практично заклав основу майбутнього вивчення Південно-Західного Криму. Статті, видані в спеціалізованих наукових збірках, тим не менш, дають нам можливість ретроспективи його наукових переконань. Зокрема, він вважав невірною думку П.І. Кеппена щодо єдиної системи візантійських укріплень. Репніков також критикував Володимира Миколайовича Дьякова за те що він «сприйняв помилкову концепцію П.І. Кеппена про систему,

²¹ *Бертъе-Делагард А.Л.* Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1886. — Т. 14. — С. 249.

²² *Бертъе-Делагард А.Л.* Древности южной России. Раскопки Херсонеса // Древности Южной России. — СПб., 1983. — №12. — С. 13.

²³ *Лепер Р.Х.* Археологические исследования на Мангупе в 1912 г. // Известия археологической комиссии. — 1913. — Вып. 47. — С. 73–79.

²⁴ *Репников Н.И.* Эски-Кермен в свете археологических разведок 1928–29 гг. // Известия государственной академии истории и материальной культуры. — 1932. — Т. 12. — С. 107–152; *Репников Н.И.* Остатки укреплений Эски-Кермена // Известия государственной академии истории и материальной культуры. — 1932. — Т. 12. — С. 181–212; *Репников Н.И.* Подъемная дорога Эски-Кермена // Известия Государственной академии истории и материальной культуры. — 1935. — Вып. 117. — С. 18–42; *Репников Н.И.* Материалы к археологической карте юго-западного нагорья Крыма 1939–40 // Архив ленинградского отделения института археологии. 1933. — Ф. 10. — Оп. 1. — Д. 10.

пересунувши в ній лише датування в «римський час»²⁵. Проте М.І. Репніков не був до кінця послідовним у своїх поглядах і в статті «Про характер римської окупації Південного берега Криму»²⁶, практично повністю встає на позицію В.М. Дьякова. Він визнає, що ісари Південнобережжя першопочатково побудовані таврами²⁷, а згодом були використані римлянами.

Федір Іванович Шміт, який досліджував печерне місто Ескі-Кермен разом із М.І. Репніковим, один із перших візантологів радянського простору, в 1933 р. вважав, що Юстиніан I в VI ст. будує лінію укріплень для захисту південно-західного кута Криму, так званої Готії, від набігів степових кочовиків²⁸. Посилаючись на дані письмових джерел, Шміт визначає Готію від Херсонесу до Судака. Ф.І. Шміт говорить: «...треба думати, що вся ця серія фортець побудована за єдиним, складеним компетентними військовими, планом»²⁹. Схожі думки виказані пізніше М.О. Тихановою і А.Л. Якобсоном, але першим ідею про те, що печерні міста є довгими стінами Прокопія Кесарійського, виказав Ф. Дюбуа де Монпере. Щоправда, цю ж лінію укріплень він назвав і «тавро-скіфською»³⁰.

У 30-х рр. XX ст. Владислав Іосифович Равдонікас в своїй студії 1932 р. «Печерні міста Криму і готська проблема у зв'язку зі стадіальним розвитком Північного Причорномор'я» доходить висновку, що розвиток теорії «візантинізму» закінчився «скандальним провалом»³¹. Такий висновок корелювався з загальноприйнятій у тогочасній радянській історичній науці зневазі до візантійського спадку.

Микола Львович Ернст пам'ятки від стародавніх до сучасних розділив на десять груп. В шосту групу Ернст включив руїни середньовічних «греко-готських» фортець чи так званих ісарів. В окрему (восьму) групу виділені розвалини генуезьких укріплень — до таких він відносить Гурзуф та Алушту³². За його думкою, на Південному березі було декілька таврських укріплень, але

²⁵ Репников Н.И. Археологическая карта Южного берега Крыма // Архив Ленинградского отделения Института археологии АН СССР. — 1933. — Ф. 10. — Д. 6. — С. 26.

²⁶ Репников Н.И. О характере римской оккупации Южного берега Крыма // Советская археология. — 1941. — №7. — С. 121–128.

²⁷ Репников Н.И. Предполагаемые древности тавров // Известия Таврического общества истории, археологии, этнографии. — 1927. — Т. 1 (58) — С. 139.

²⁸ Ф.И. Шмит. Эски-Керменская базилика. Готский сборник // Известия государственной академии истории и материальной культуры. — Т. XII. — В. 1–8. — 1932. — С. 13.

²⁹ Там само. — С. 19.

³⁰ Dubois de Montpereux F. Вказана праця. — Р. 250–252.

³¹ Равдоникас В.И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадіальным развитием Северного Причерноморья // Известия Государственной академии материальной культуры. — 1932. — Т. 12. — Вып. 1–8 («Готский сборник»). — С. 5–106.

³² Эрнст Н.Л. Историко-Археологические памятники Южного берега Крыма // Социалистическая реконструкция Южного берега Крыма. — Симферополь, 1935. — С. 425–443.

вони не збереглись, зруйновані ще в XIX ст.³³. Будівництво прибережних фортець Ернст приписує греко-готському населенню, котре було «бідним і слабким». Час будівництва цих пам'яток він відносить до IX–XII ст. Думку про таврське походження фортець гірського Криму підтримували такі дослідники як Володимир Миколайович Дьяков³⁴, Павло Миколайович Шульц³⁵, Олександр Михайлович Лесков³⁶. Марія Олександрівна Тиханова³⁷. Всі помилки, зроблені вищезазначеними дослідниками завдячують поганому знанню топографії пам'яток південно-західної частини півострова і були справедливо критиковані Є.В. Веймарном (1958) і О.І. Домбровським³⁸, до яких приєдналася Е.І. Соломонік³⁹. Проте, їхні погляди не знайшли широкої підтримки і у візантієзнавчій літературі продовжувала поширюватись думка про Таврійський лімес, начебто вже відкритий радянськими археологами в Південно-Західному Криму⁴⁰.

Після Великої Вітчизняної війни історіографічні тенденції знову змінилися в сторону постановки глобальніших питань. Тепер науковців цікавило не стільки археологічне вивчення конкретних пам'яток Криму, скільки теоретизування з приводу устрою візантійської армії. У 1955 р. був виданий перший том фундаментальної «Історії воєнного мистецтва» професора генерал-майора Є.О. Разіна⁴¹. В цій студії були розглянуті питання історії східно-римської армії в VI ст., розвиток оперативного мистецтва в війнах того часу, а також досягнення воєнно-історичної думки і воєнної теорії в Візантійській імперії епохи Юстиніана I⁴².

³³ Там само. — С. 426.

³⁴ Дьяков В.Н. Таврика в эпоху римской оккупации // Ученые записки Московского государственного педагогического института им. В.И. Ленина. — 1942. — Т. 1942. — Т. 28. — Вып. 1. — С. 3–42.

³⁵ Шульц П.Н. Тавро-Скифская экспедиция 1947 // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1949. — Вып. 27. — С. 56–66; Шульц П.Н. Таврское укрепление-поселения на горе Кошка в Крыму // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1957. — вып. 7. — С. 62–66; Шульц П.Н. О некоторых вопросах истории Тавров // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959. — С. 235–272.

³⁶ Лесков А.М. Горный Крым в I тыс. до н.э. — Киев, 1965. — 197 с.

³⁷ Тиханова М.А. Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1953. — № 34. — С. 319–333.

³⁸ Домбровский О.И. Средневековые памятники Бойки // Археологические исследования средневекового Крыма. — К.: Наук. Думка, 1968. — С. 83–96.

³⁹ Соломоник Э.И., Домбровский О.И. О локализации страны Дори // Археологические исследования средневекового Крыма. — К.: Наук. Думка, 1968. — С. 11–44.

⁴⁰ Артамонов М.И. История хазар. — М, 1962. — С. 193; Удальцова З.В. Советское византиноведение за 50 лет. — М, 1969. — С. 131.

⁴¹ Разин Е.А. История военного искусства. — В 4-х томах. — М, 1955. — Т. 1. Военное искусство рабовладельческого периода войны. — 559 с.

⁴² Вус О.В. Византийская армия — основной инструмент восстановления Orbis Romanus в эпоху Юстиниана I (527–565 гг.) // Кондаковские чтения — I: Проблемы культурной преемственности. Материалы I международной научной конференции. — Белгород: Изд-во БелГУ, 2005. — С. 130.

У 1963 р. випускається «Історія воєнного мистецтва» під редакцією професора, маршала бронетанкових військ П.О. Ротмістрова⁴³, де питанням візантійської армії присвячено досить поверхневий огляд. У 1959 р. була опублікована монографія відомого радянського візантієзнавця Г.Л. Курбатова «Візантія в VI ст.»⁴⁴, в якій, хоча і в стислій формі була розглянута роль імператора Юстиніана I і його армії у встановленні Orbis Romanus в Середиземномор'ї і прикритті всіх кордонів країни воєнно-інженерними комплексами⁴⁵.

Наприкінці п'ятдесятих років XX ст. світ побачила велика монографія, присвячена середньовічному Херсону, авторства Анатолія Леопольдовича Якобсона — відомого дослідника і археолога⁴⁶. У ній відобразилися в повній мірі всі тогочасні погляди на історію Крима, що панували на той час в радянській науці. До таких, беззаперечно, увійшли уявлення про хозарське панування у Тавриці, тривладді Херсона (Візантія–Хозарія — самоврядування громади), прагнення херсонитів до відмежування від імперії, примарності візантійського впливу у Криму. При цьому архітектурна частина студії: збереження античного планування вулиць, відбудова базилік, ремонт фортифікаційних споруд, довгий час залишалась найбільш інформативною в радянській історіографії. Натомість, загальні висновки роботи представляють Херсон містом, у повній мірі переживши «темні віки», в занепаді, під ярмом капіталістичної імперії.

Таким же похмурим і зубожилым бачив життя міст середньовічного Криму і інший дослідник, Давид Львович Талис⁴⁷. Основний недолік поглядів науковця — в небажанні визнавати за Херсоном наявності власного виробництва, хоча і археологічні і писемні джерела прямо вказували на таке⁴⁸.

Вперше, відхід від усталеної точки зору на занепад Таврійських міст у «Темні віки», на прикладі Херсону, стався у студії Євгена Георгійовича Сурова⁴⁹. Проте, цього виявилось замало і решта дослідників все так же приписував таврійським містам економічний колапс. Такої думки притримувались, зокрема, Григорій Дмитрович Белов⁵⁰ та Олег Іванович Домбровський⁵¹.

⁴³ История военного искусства: В 4 т. — М., 1955. — Т. 1. — 662 с.

⁴⁴ Курбатов Г.Л. Византия в VI столетии. — Ленинград, 1959. — 136 с.

⁴⁵ Вус О.В. Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї: інженерний захист Таврики та Боспора в кінці IV — на початку VII ст. — Львів: «Тріада Плюс», 2010. — С. 130.

⁴⁶ Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес: Очерки истории материальной культуры // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. — 364 с.

⁴⁷ Талис Д.Л. «Вопросы периодизации истории Херсона в эпоху раннего средневековья» // Византийский Временник. Том 24 (49). — С. 54–73.

⁴⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М.: Наука, 1991, в серии «Древнейшие источники по истории народов СССР». — С. 5.

⁴⁹ Суров Е.Г. Херсонес Таврический (Лекции по специальному курсу и материалы к семинару для заочного отделения) / Отв. Ред. М.Я. Сюзюмов. — Свердловск, 1961.

⁵⁰ Белов Г.Д. Херсонес–Корсунь. — Л., 1969.

⁵¹ Домбровский О.И. Средневековый Херсонес // Археология Украинской ССР: В 3 т. — К., 1986. — Т. 3.

Натомість, дослідження фортифікаційних споруд як таких, на початку 70-х років відбувалась досить жваво. Саме тоді мала місце певна полеміка між Д.Л. Талісом та Е.І. Соломонік і О.І. Домбровським. Д.Л. Таліс підтримував візантійську концепцію М.О. Тиханової і на базі порівняльного аналізу восьми середньовічних городищ (Ескі-Кермен, Мангуп-Кале, Каламіта, Чуфут-Кале, Бакла, Сюйрень, Гьоз-Кермен і Тепе-Кермен) класифікував їх за топографічною ознакою, тобто за місцем розташування оборонної споруди на місцевості⁵². За цим принципом, оборонний комплекс Бакли він відніс до укріплених сховищ, побудованих місцевим населенням у V ст.⁵³, а інші пам'ятки — до споруджених за ініціативою Візантії. Разом з тим, результати археологічних досліджень Бакли самого Д.Л. Таліса⁵⁴ показали, що за архітектурним ансамблем Бакла належить до того ж оборонного комплексу, що і Мангуп-Кале, Тепе-Кермен та інші фортеці.

А.Л. Якобсон спочатку був згоден з концепцією М.О. Тиханової, проте потім все ж дійшов висновку, що печерні міста не є довгими стінами Прокопія, але продовжував наполягати на локалізації їх у Південно-Західному Криму⁵⁵. Більшу ж частину городищ А.Л. Якобсон називає «кріпостцями-захистками», пов'язаними з синхронними поселеннями⁵⁶. Сама ідея вірна, але пам'ятки, вибрані для дослідження, датовані невірно і роздуми про соціальний характер того чи іншого укріплення втрачають конкретний сенс, носять загальний теоретичний характер⁵⁷.

У той же час, Алла Іллінічна Романчук, наступниця та учениця Є.Г. Сурова, у своїй дисертації спробувала проаналізувати положення середньовічного міста Таврики з більш оптимістичної та прагматичної позиції⁵⁸. Одним з найважливіших результатів багаторічної подальшої праці дослідниці став висновок про безперервне економічне життя Херсона, постійний і перманентний ремонт його оборонних стін, відсутність шарів руйнації, як показник нормальної життєдіяльності міста (а зовсім не занепаду, як вважалось раніше)⁵⁹. Поряд з цим, А.І. Романчук наполягає на самоврядуванні Херсона і навіть створення одно-

⁵² *Таліс Д.Л.* Оборонительные сооружения Юго-Западного Крыма как исторический источник // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 84–113.

⁵³ Там само. — С. 112–113.

⁵⁴ *Таліс Д.Л.* Новые материалы по истории Юго-Западного Крыма // Краткие сообщения Института истории АН СССР. — 1974. — Вып. 140. — С. 103–109; *Таліс Д.Л.* Раскопки Баклинского городища в 1961–1965 гг. // Краткие сообщения Института истории АН СССР. — 1969. — Вып. 120. — С. 57–63.

⁵⁵ *Якобсон А.Л.* Средневековый Крым. — М.; Л., 1964. — С. 12.

⁵⁶ Там само. — С. 169.

⁵⁷ Там само. — С. 169–177.

⁵⁸ *Романчук А.И.* Византийский город в период «темных веков» (по археологическим материалам Херсонеса VII — первой половины IX вв.): Дисс. ... канд. ист. наук. — Свердловск, 1972.

⁵⁹ *Романчук А.И.* Очерки истории и археологии византийского Херсона. — Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2000. — 390 с.

йменної феми не розглядає як вияв лояльності жителів міста до Константинополя⁶⁰.

У 70-х рр. завдяки плідній праці доктора геологічних наук Л.В. Фірсова теорія таврського походження укріплень південнобережжя і гірського Криму остаточно зазнала поразки. Також Л.В. Фірсов підрахував приблизну кількість германського населення у Південно-Західній Тавриці (60 000 чол.) і дійшов висновку, що «довгі стіни» Юстиніана I слід шукати на північ від перевалів Головної гряди Кримських гір⁶¹.

У 80-х рр. XX ст. на зміну таврській теорії походження кримських фортифікаційних споруд приходить хозарська концепція військового будівництва, яку сформулював доктор історичних наук Ігор Авенірович Баранов⁶². Це представляється логічним продовженням усталеної тези про панування хозарів у Тавриці, яку висловив Ще С. Богуш-Сестренцевич. На думку І.А. Баранова, три городища, які раніше вважалися візантійськими — Чуфут-Кале, Куле-Бурун, Гьоз-Кермен — відігравали роль військових таборів хозарів. Дослідник зауважував, що на окремих квадрах стін Куле-Буруна є тамгоподібні знаки, які використовували хозари⁶³. Також, як доказ своєї теорії, науковець визначає техніку будівельної кладки «в ялинку» як типовий хозарський прийом⁶⁴, відмічає протиріччя у візантійській інженерній практиці в укріпленнях середньовічної Сугдеї⁶⁵, наводить існування штучного фундаменту оборонних фортифікацій у Гірському Криму шляхом підсипання ґрунту, як характерну ознаку хозарського військового будівництва⁶⁶.

До концепції хозарського походження фортифікаційних споруд Таврики критично віднесли інші науковці. Віктор Семенович Драчук вважає, що традиція нанесення тамги була характерна для всіх народів, що населяли Крим, зокрема для аланів — союзників Візантії⁶⁷. Валентин Миколайович Даниленко та Вадим Олександрович Кутайсов своїми дослідженнями довели, що стіни укріплення Куле-Бурун побудовані на материковій скелі, насип же ґрунту перед

⁶⁰ Там само. — С. 58.

⁶¹ *Фирсов Л.В.* О положении страны Дори в Таврике // *Византийский временник.* — 1979. — Т. 40. — С. 113.

⁶² *Баранов И.А.* Археологическая разведка на территории Сюйренского укрепления в Крыму // *Археологические исследования на Украине в 1968 г.* — К.: Наук. Думка, 1971. — Вып. 3. — С. 88–92; *Баранов И.А.* Застройка византийского посада на участке главных ворот Судакской крепости // *Византийская Таврика.* — К.: Наук. Думка, 1991. — С. 101–121; *Баранов И.А.* О восстании Иоанна Готского // *Феодалная Таврика.* — К.: Наук. Думка, 1974. — С. 151–162; *Баранов И.А.* Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости // *Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв.* — Ростов-на-Дону, 1989. — С. 46–61.

⁶³ *Баранов И.А.* Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — К.: Наук. Думка, 1990. — С. 62.

⁶⁴ Там само. — С. 54, 150.

⁶⁵ Там само. — С. 57.

⁶⁶ Там само. — С. 61.

⁶⁷ *Драчук В.С.* Шаг в неведомое. — Сімферополь: Таврия, 1971. — С. 50–51.

стіною зроблено задля нівелювання земної поверхні⁶⁸. Належність техніки кладки «в ялинку» виключно до хозарської традиції також дуже сумнівна. Українські вчені Сергій Дмитрович Крижицький та Сергій Борисович Сорочан впевнено доводять, що такий спосіб побудови стін (або «opus spicatum») у Північне Причорномор'я набув розповсюдження ще за часів античності, а хозари лише наслідували візантійську методику⁶⁹. У 1984 р. В.А. Сидоренко поблизу Мангуп-Кале в ущелині Каралез відкрив «довгу стіну»⁷⁰, чим вперше реально підтвердив свідчення Прокопія Кесарійського щодо будівничої діяльності імператора Юстиніана I. У 80–90-х рр. Олексієм Генріховичем Герценом були розпочаті масштабні дослідження середньовічного городища Мангуп-Кале⁷¹. Дослідник дійшов висновку, що укріплення городищ складались з трьох основних ліній: головної (VI ст.)⁷², другої лінії оборони (XIV ст.) та цитаделі на мисі Тешклі-Бурун (XIV–XV ст.)⁷³. На думку О.Г. Герцена, місто-фортеця Мангуп-Кале було найбільшим і найпотужнішим оборонним вузлом у Криму від VI ст. до 1475 р. У своїй монографії разом зі співавтором Ю.М. Могаричевим О.Г. Герцен підтримує погляди А.Л. Якобсона щодо ранньовізантійського походження Чуфут-Кале⁷⁴.

⁶⁸ Воронин Ю.С., Даниленко В.Н., Кутайсов В.А., Михайловский Е.В., Мыц В.Л., Петрова Э.Б. Работы в Бахчисарайском районе // Археологические открытия 1978 г. — М.: Наука, 1979. — С. 313.

⁶⁹ Крыжицкий С.Д. О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1981. — Вып. 167. — С. 35–41; Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Ч. 1–2. — Харьков: Майдан, 2005. — 1648 с.

⁷⁰ Сидоренко В.А. «Готы» области Дори Прокопия Кесарийского и «длинные стены» в Крыму // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. — Симферополь: Таврия, 1991. — Вып. 2. — С. 114–115.

⁷¹ Герцен А.Г. Исследования Мангупской крепости // Археологические открытия 1981 г. — М.: Наука, 1983. — С. 251–252; Герцен А.Г. История изучения оборонительного комплекса Мангупа // Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. — Свердловск: Изд-во УрГУ, 1983. — С. 88–104; Герцен А.Г. К проблеме типологии средневековых городищ Юго-Западной Таврики // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым. — Симферополь: Таврия, 1995. — Вып. 27. — С. 84–90; Герцен А.Г. Мангуп: город в Крымском поднебесье. — Симферополь, 2001. — 51 с.; Герцен А.Г. Оборонительная система столицы княжества Феодоро // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв. — Ростов-на-Дону, 1989. — С. 38–45; Герцен А.Г. Хазары // От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.). — Симферополь: Таврия-Плюс, 2004. — С. 90–91; Герцен А.Г., Махнева О.А. «Пещерные города» Крыма. — Симферополь: Таврия, 1989. — 104 с.

⁷² Герцен А.Г. Оборонительная система ... — С. 39.

⁷³ Там само. — С. 40–44.

⁷⁴ Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Кырк-Ор. Чуфут-Кале. — Симферополь: Таврия. — 1993. — С. 31.

Також науковець розробив власну класифікацію етапів еволюції укріплених поселень гірського Криму⁷⁵. Таких етапів він нарахував 4: «період А» — ранньовізантійські процеси, «період Б» — малі міста; «період В» — великі міста і «період Г» — занепад великих міст гірської Таврики⁷⁶.

Загалом, висновки О.Г. Герцена мають компромісний характер між теорією візантійського походження оборонних комплексів Таврики та концепцією автотонізму, що за радянських часів набула досить великого поширення. Прибічники останньої вважають, що своїм виникненням пам'ятки оборонної архітектури завдячують розвиткові феодалних відносин серед багатоетнічного населення Криму.

Висновки О.Г. Герцена підтримує Олександр Ілліч Айбабін — археолог, автор монографії, присвяченої етнічній історії Криму.

Сучасний етап дослідження історії візантійської воєнної присутності у Тавриці епохи середньовіччя умовно розпочинається з моменту набуття Україною незалежності і до теперішніх днів. Даний період наукового вивчення насамперед пов'язаний з іменами таких дослідників, як С.Б. Сорочан, В.М. Зубар, О.Г. Герцен, О.І. Айбабін, О.В. Вус.

Віталій Михайлович Зубар, здебільшого займався римською добою кримської історії, проте виступив співавтором в великій монографії «Життя та Загибель Херсонеса»⁷⁷, написаній разом з С.Б. Сорочаном та Л.В. Марченко (на той момент — завідувачем Херсонеського заповідника). Ця книга стала своєрідним підсумком багатолітньої праці її авторів. Проте, набагато більш інформативною, узагальнюючою академічною роботою стала двотомна студія С.Б. Сорочана «Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X века). Очерки истории и культуры»⁷⁸. Монографія містить ряд принципових і аргументованих положень, які, зрештою, дозволяють переосмислити постулати попереднього історіографічного доробку. До таких належать: безперервність влади Візантійської імперії на Кримському півострові в постюстиніанівську добу (після VI ст.); товарне виробництво Херсона, який не тільки забезпечував продовольством своїх мешканців, але й експортував досить значну частину; кондомінат Візантійської імперії та Хозарського Каганату, який успішно існував з кінця VII — до початку IX ст.; розвінчання міфу про «розумові та майнові злидні» населення таврійського середньовічного міста в «Темні віки»; розгляд подій, які відбувались на Кримському півострові у контексті загальноісторичних процесів (зокрема, створення феми Херсон). Окрім того, студія містить «Антологію писемних джерел», яка містить важкодоступні переклади джерел. На даний момент, це найбільш повне, комплексне і критичне осмислення історії середньовічного Херсона.

⁷⁵ Герцен А.Г. К проблеме типологии ... — С. 84–90.

⁷⁶ Там само. — С. 85–88.

⁷⁷ Сорочан С.Б. Жизнь и гибель Херсонеса / Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. — Харьков: Майдан, 2001, — 828 с.

⁷⁸ Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X века). Очерки истории и культуры. Ч. 1–2 / Отв. ред. Г.Ю. Ивакин. Харьков: Майдан, 2005. — 1648 с.

Окрім цієї монументальної праці, в сучасній історіографії можна споглядати іншу цікаву тенденцію. У ранніх роботах, присвячених вивченню історії Криму, ми бачимо беззаперечний потяг до виведення глобальних, масштабних концепцій, які охоплюють широкі хронологічні та територіальні рамки. Внаслідок недостатності накопиченого масиву археологічних матеріалів, ці студії по зав'язку повні неточностей та міфів, деякі з яких, на жаль, виявились дуже живучими і ще кілька десятиліть перекочували майже незмінними від одного дослідника до іншого. До таких міфів слід віднести занепад Херсонесу в Темні віки, ослаблення впливу Візантії, тоталітарну владу хозар тощо. Сучасні ж дослідження, навпаки, здебільшого зосереджені на якихось окремих аспектах, що можуть бути висвітлені в найдрібніших деталях, але при цьому, дуже обережно висвітлюють загальну картину життя Таврики. З іншого боку, саме такий підхід дає можливість нарешті, в подальшому відтворити цільну картину воєнної присутності Візантії в Криму.

Слід акцентувати увагу на монографії львівського дослідника Олега Володимировича Вуса⁷⁹, в якій інженерний захист Таврики та Боспора розглядається з точки зору законів поліоркетики, прийнятих у Візантійській імперії. Дослідник притримується точки зору, що оборонні споруди, відновлені чи побудовані наново в юстиніанівську та постюстиніанівську добу слугували єдиному задуму — системі так званого *tauric limes* — за аналогією подібних систем укріплень, що існували в інших провінціях імперії.

Дуже цінним фактором комплексного вивчення проблематики стає введення у науковий обіг археологічних артефактів, віднайдених раніше, але за певних причин, не опублікованих. До таких належать статті про речі воєнного характеру, віднайдені ще Ю.А. Кулаковським у м. Керч, на вул. Госпітальній, наразі видані з хорошими ілюстраціями і по можливості повним аналізом⁸⁰, публікація руків'я меча з Херсонеса, раніше визначене ще Б.О. Рибаківим⁸¹, стаття про випадкову знахідку візантійського кинджалу на Кара-Тобе⁸², переосмислення наверхів'я шаблі, як наверхів'я парамірія — зброї рекомендованої візантійським катафрактаріям⁸³.

⁷⁹ Вус О.В. Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї: інженерний захист Таврики та Боспора в кінці IV — на початку VII ст. — Львів: «Тріада Плюс», 2010. — 304 с.

⁸⁰ Кубарев Г.В., Журавлев Д.В. Доспех из Катакомбного погребения с Госпитальной улицы города Керчи (из раскопок 1891 годак профессора Ю.А. Кулаковского) // Вестник НГУ. Серия: История, филология. — 2012. — Т. 11. — Вып. 5: Археология и этнография. — С. 135–146.

⁸¹ Йотов В. Перекрестье меча из Херсонеса / В. Йотов // Античная древность и средние века. — Екатеринбург: [Изд-во Урал. ун-та], 2009. — Вып. 39: К 60-летию д. и. н., профессора В.П. Степаненко. — С. 251–261.

⁸² Шапцев М.С., Сейдалиев Э.И. Раннесредневековый кинжал из раскопок городища Кара-Тобе // Древняя и средневековая Таврика. Сборник статей, посвященных 1800-летию города Судака. — Донецк. — Изд-во «Донбасс». — 2012. — С. 101–104.

⁸³ Баранов Г.В. Болгаро-византийское навершие рукоятки сабли с территории Северо-Восточного Причерноморья // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Вып. 6. — Симферополь–Тюмень, 2014. — С. 84–92.

Підбиваючи підсумки даної статті, можна констатувати: в останні десятиліття ясно видно, що накопичений масив історіографічної та матеріальної бази нарешті почав давати свої плоди: з'являються статті та монографії, які мають під собою мету розвінчати наукові міфи, що склались в історіографії, та нарешті критично оглянути не тільки вузькоспеціалізовані питання, але й масштабні проблеми процесу історичного розвитку півострова. Введення в науковий обіг віднайдених раніше археологічних джерел дозволяє не тільки доповнити вже усталені концепції, але й передивитися їх наново.

Перші історичні дослідження щодо історії середньовічної Таврики залишають вельми двозначне враження. З одного боку, найчастіше їх писали люди високоосвічені, ерудовані, з глибоким знанням джерел. Разом з тим, у ранніх роботах, присвячених вивченню історії Криму, ми бачимо беззаперечний потяг до виведення глобальних, масштабних концепцій, які охоплюють широкі хронологічні та територіальні рамки. Внаслідок недостатності накопиченого масиву археологічних матеріалів та від початку невірній їх інтерпретації, ці студії по зав'язку повні неточностей та міфів, деякі з яких, на жаль, виявились дуже живучими і ще кілька десятиліть перекочували майже незмінними від одного дослідника до іншого. До таких міфів слід віднести занепад Херсонесу в Темні віки, ослаблення впливу Візантії, тоталітарну владу хозар тощо. Сучасні ж дослідження, навпаки, здебільшого зосереджені на якихось окремих аспектах, що можуть бути висвітлені в найдрібніших деталях, але при цьому, дуже обережно висвічують загальну картину життя Таврики.

BYZANTINE MILITARY PRESENCE IN CRIMEA: HISTORIOGRAPHICAL TRENDS OF RESEARCH

Kateryna Motsia (junior researcher, Institute of History of Ukraine)

The article discusses the most common trends of historiographical studies of the Byzantine presence in Crimea: the degree of prevalence and strength of power of the empire in the peninsula, economic situation of the medieval Taurian cities, poverty of their population during the «Dark Ages», of the totalitarian power of Khazar, origin of fortifications, self-government of outpost of the Byzantine Empire in Tauric — Khersones.

Keywords: *Taurica , Crimea , Byzantium , the military presence , Kherson, «Dark Ages», Middle Ages.*